

**Sûre Başlarındaki Münferit Besmele Yorumlarının
Tefsir Geleneğindeki Temelleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz****Muhammet Çol**Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, Aydın, Türkiye
muhammet.col@adu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-7667-2722> | <https://ror.org/03n7yzv56>**Öz**

Kur'ân-ı Kerîm'de, Neml sûresinin 30. âyeti olarak kesin bir şekilde yer alan besmele, İslâm ilim geleneğinde tarih boyunca mezhepleşme süreci sonrası yazılan tefsirlerde genellikle mushaf tertibine dayanarak incelenmiştir. Bu incelemeler, fıkıh ve kıraat özellikleri bağlamında Neml sûresinin 30. âyetinden ziyade, daha çok tefsir mukaddimelerinde veya Fâtîha Sûresi çerçevesinde olmuştur. Öneme binaen hakkında çok sayıda çalışma yapılmasına rağmen özellikle sûre başlarındaki besmelelerin münferit ve sistematik izahları, sınırlı sayıdaki müfessir tarafından sürdürülmüştür. Az sayıda müfessir tarafından sürdürülen sûre başlarındaki besmelelerin münferit yorumlanması, müfessirlerin fikhî kimlikleri çerçevesinde değerlendirilmiş; ancak bu faaliyetin ardındaki temel saik tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu doğrultuda araştırmanın temel amacı, sûre başlarındaki besmeleleri münferit olarak yorumlayan müfessirleri bunu yapmaya sevk eden sebepleri ortaya çıkartmaktır. Araştırmada, farklı fıkıh eğilimlerine sahip olan Hîrî, Kuşeyrî, Neseft, Bikâî, Bitlisî, Nahcivânî, Şirbînî ve Aliyyü'l-Kârî örneklem olarak seçilmiş ve bu müfessirlerin Âl-i İmran, Hûd ve Kehf Sûreleri örneğinde sûre başlarındaki münferit ve sistematik besmele yorumları mukayeseli ve analitik bir yaklaşımla incelenmiştir. Elde edilen bulgular, örneklem olarak seçilen müfessirlerin sûre başlarındaki besmeleleri münferit olarak yorumlamalarına neden olan motivasyonun temelde fikhî kimlikleri olmadığını; aksine tasavvufî eğilimlerinin, münasebat anlayışlarının, tekrâru'l-Kur'âna bakışlarının ve daha da özelde Nişabur tefsir çevresinin tarihsel birikiminin bu hususta etkili olduğu tespit edilmiştir. Besmelenin sûre başlarındaki yerinin fıkıh ilminde bir tartışma konusu olmasına rağmen, müfessirlerin besmele açıklamalarında fikhî tartışmalara girmemeleri, örnek olarak incelenen müfessirlerin besmele ile sûre aralarında nazımsal vurguyla irtibat kurmaları ve tasavvufî yorumlar ortaya koymaları söz konusu faaliyetin fıkıhtan bağımsız bir şekilde meydana geldiğini ortaya çıkarmıştır. En nihayetinde sûre başlarındaki besmelelerin münferit yorumlanmasının kendi içinde bir gelenek oluşturduğu fark edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Besmele, Hîrî, Kuşeyrî, Bikâî, Bitlisî, Şirbînî, Aliyyü'l-Kârî.

Atıf Bilgisi

Çol, Muhammet . “Sûre Başlarındaki Münferit Besmele Yorumlarının Tefsir Geleneğindeki Temelleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (Haziran 2025), 73-98.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1636284>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date of Submission	09 Şubat 2025 09 February 2025
Kabul Tarihi Date of Acceptance	23 Nisan 2025 23 April 2025
Yayın Tarihi Date of Publication	27 Haziran 2025 27 June 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
DOI	https://doi.org/10.51447/uluid.1636284
Değerlendirme Peer-Review	Ön inceleme: Bir İç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik inceleme: İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized Internal (Editor board member) Double anonymized - Two External
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı - iThenticate Yes - iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. The author(s) publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyatdergisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluid

A Comparative Analysis of the Exegetical Foundations of Interpretations of the Independent Basmala at the Beginning of Sūras

Muhammet Çol

Assist Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Aydın, Türkiye
muhammet.col@adu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-7667-2722> | <https://ror.org/03n7yzv56>

Abstractt [You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Basmala, definitively present in the Qurʿān as the 30th verse of Sūrat al-Naml, has historically been examined in Islamic exegetical tradition primarily within the framework of the mushaf arrangement, particularly in tafsir works written after the formation of madhabs. These analyses have largely focused on the basmala in the context of exegetical introductions or Sūrat al-Fātiḥa, rather than its specific placement in Sūrat al-Naml. Although numerous studies have been conducted on the importance of the basmala, individual and systematic explanations of the basmala at the beginnings of sūrahs have been limited to a small number of exegetes. The individual interpretation of the basmala at the start of sūrahs has been evaluated within the framework of the exegetes' juristic identities; however, the underlying motivations for this practice have not been fully clarified. This study aims to uncover the motivations driving exegetes to individually interpret the Basmala. The research selects as samples exegetes with diverse juristic orientations, such as al-Hirī, al-Qushayrī, al-Nasafī, al-Biqāʿī, al-Bitlisi, al-Nahjivānī, al-Shirbīnī, ʿAlī al-Qārī, examines their individual and systematic interpretations of the basmala using a comparative and analytical approach. The findings reveal that the motivation behind these exegetes' individual interpretations of the basmala is not primarily rooted in their juristic identities. Instead, their sufi inclinations, their understanding of contextual relationships (munāsabāt), and particularly the historical legacy of the Nīshābūr tafsir circle played a significant role in this regard. Ultimately, the individual interpretation of the basmala is recognized as having established its own tradition within Islamic exegesis.

Keywords

Tafsir, Basmala, al-Hirī, al-Qushayrī, al-Biqāʿī, al-Bitlisi, al-Shirbīnī, ʿAlī al-Qārī.

Citation

Çol, Muhammet . “Sûre Başlarındaki Münferit Besmele Yorumlarının Tefsir Geleneğindeki Temelleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (June 2025), 73-98.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1636284>

Giriş

Tefsir literatüründe bazı müfessirler, sûrelerin başlarındaki besmeleleri münferit ve sistemli olarak yorumlamışlardır. Ancak müfessirlerin bu faaliyetlerini hangi motivasyonlarla gerçekleştirdiği sorusu, akademik bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Bu doğrultuda, araştırmanın temel hedefi, sûre başlarındaki besmelelerin münferit olarak yorumlanmasına sebep olan saiklerin tespiti.

İslâm ilim geleneği içinde, çeşitli dinî ve beşerî ilimler meydana gelmiş ve bu ilimler zamanla eğitim amaçlı tasnif edilmişlerdir.¹ Bunların mutlak surette birbirlerinden ayrılmaları mümkün olmadığından, aralarındaki irtibat ve etkileşim dikkat çekicidir. Etkileşimin en yoğun görüldüğü disiplinlerin başındaysa tefsir ilmi gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in, Müslümanlar için temel meşruiyet kaynağı olması, hemen her konunun Kur'ân ile irtibatlandırılmasına yol açmış ve bu durum, tefsir metinlerine yoğun olarak yansımıştır. Nitekim tefsirin metin ve tarih merkezli yapısı zamanla lafız ve mana eksenli fıkıh, kelam ve tasavvuf ilimleriyle yoğun bir etkileşime geçmiştir.² Öyle ki klasik dönem tefsir anlayışının salt Kur'ân'ı anlama faaliyetiyle sınırlı kalmayıp kelam, fıkıh, tasavvuf, mantık, felsefe meselelerini kapsamına alması, tefsirin diğer disiplinlerle bağlantısının bir tezahürüdür. Başka bir ifadeyle fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerin teşekküllerini tamamlaması ve bu ilimlerin meselelerinin tefsire taşınmasıyla birlikte, tefsirde doğal bir dönüşüm yaşanmıştır. İlimlerin tarihsel gelişimi, sistematikleşmesi ve aralarındaki etkileşim, besmelenin fikhî konumunda³ ve sûre başlarında münferit olarak yer almasında⁴ da görül-

¹ İlimlerin tasnifi noktasında örnek bir inceleme için bk. Hidayet Peker, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 319-329.

² Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları (Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri)* (İstanbul: İFAV, 2019), 21-30; İsmail Çalışkan, "Tefsir/Kıraat İlmî", *Tarihte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. İrfan Aycan (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 1/103-105, 269-272, 2/67-70, 447-450, 3/117-120.

³ Besmelenin Kur'ân'dan münferit veya kısmi bir âyet olduğunun delili Neml sûresinin 30. âyetinde geçen "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" ifadesidir. Buradan hareketle besmelenin âyet olduğu konusunda ittifak vardır. Fakat besmelenin "müfessirlerin fikhî eğilimlerine ve kıraat anlayışlarına göre başında bulunduğu sûrenin âyet sayısına dâhil olup olmadığı; sadece Fâtiha'nın bir âyeti olup diğer sûrelerin başında teberriken tekrar edildiği; Neml sûresinin bir âyeti olduğu ve diğer sûrelerin başında sûreleri birbirinden ayırmak amacıyla yazıldığı" tartışmalıdır. Bu teorik tartışmanın pratik bir yansıması olarak, besmelenin namazda hafî (sessiz) veya cehrî (aşıkâre) okunması ve hades-i ekber (cünüplük) hâlinde kişinin besmele okuyup okuyamayacağı tartışmalıdır. Medine, Basra ve Şâm kıraat imamları ve bu imamları takip eden fakihlere göre, besmele Fâtiha ve diğer sûrelerden bir âyet değildir. Onlara göre besmele sûrelerin başına, önemli işlere başlarken bereketinden yararlanmak ve sûreleri birbirinden ayırmak amacıyla yazılmıştır. Bu görüş Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve takipçileri tarafından benimsenmiştir ve onlar namazda besmeleyi hafî okumaktadırlar. Mâlikîler de bu görüştedir. Buna karşılık Mekke ve Kûfe kıraat imamları ile ve onları takip eden fakihlere göre, besmele Fâtiha ve diğer sûrelerin başında münferit birer âyettir. Şâfiî (ö. 204/820) ve takipçileri bu görüşte olup besmeleyi namazda aşıkâre okumaktadırlar. Münir Yaşar Kaya, "Besmelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fikhî Hükümlere Etkisi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2022), 299-315. Bunların yanında besmelenin Fâtiha ve diğer sûrelerin başında müstakil birer âyet olup olmadığının yanında müstakil tam bir

müştür. Dolayısıyla araştırmının konusunu oluşturan sûre başlarındaki besmelelerin sistemli ve münferit yorumlanması faaliyetinin bu hususla bağlantısı vardır. Nitekim araştırmada incelenecek müfessirlerin, sûre başlarında münferit besmele yorumlarına yönelmelerinin temel nedenlerinin fikhî kimlikleri olduğu söylenmiştir.⁵ Bu iddia başta olmak üzere müfessirleri sûre başlarında münferit ve sistemli besmele yorumlama faaliyetine sevk eden motivasyonun ne olduğuna dair ilimlerin birbirleriyle irtibatları kapsamında inceleme yapılacaktır.

Besmelenin İslâm düşüncesindeki önemi nedeniyle, Zeccâc'dan (ö. 311/923)⁶ itibaren bu konuda birçok münferit çalışma yapılmış ve bu çalışmalara dair geniş bir literatür meydana gelmiştir.⁷ İslâm'ın özünü temsil ettiği⁸ düşüncesiyle, besmele sadece dini me-

âyet olup olmadığı da tartışmalıdır. Örneğin Hanefî mezhebinin sonraki dönem âlimleri besmeleyi Neml sûresindeki ilgili âyetin bölümü dışında her sûreyi diğerinden ayırmak için sûrenin âyet sayılarına dâhil olmayan ayrı bir âyet saymışlardır. Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kumhâvî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1405), 1/12; İsmail Hakki Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-beyân* (Lübnan: İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/3-9.

⁴ Besmelenin müstakil âyet olup olmadığı meselesi, özellikle mezheplerin teşekküllerini tamamlamasından sonra yazılan tefsirlerde, daha çok mukaddime bölümlerinde ve Fâtiha sûresinin başında ele alınmıştır. Aslında bu konu, doğrudan mukaddime veya Fâtiha sûresine özgü bir mesele olmamasına rağmen mushaf tertibinde besmelenin ve Fâtiha'nın ilk sırada yer alması tartışmanın buralara taşınmasını sağlamış olabilir. Ayrıca müfessirlerin genel olarak mushaf tertibinden hareketle âyetleri yorumlama eğiliminde olmaları da bu durumu ortaya çıkarmış olabilir. Örneğin, sûre başlarındaki besmelelerin müstakil birer âyet olduğunu savunan Şirbînî (ö. 977/1570), besmelenin Kur'ân'dan müstakil bir âyet olduğuna delil teşkil eden Neml Sûresi'nin 30. âyetinde bir açıklama yapmamasına rağmen meselenin fikhî boyutunu Fâtiha'da incelemiştir. Besmelenin müstakil bir âyet olup sûre başlarında münferit birer âyet olmadığını savunan Ömer en-Neseî (ö. 537/1142) de Neml sûresinin 30. âyetinde bir açıklama yapmamasına rağmen meselenin fikhî boyutunu tefsirinin girişinde ve Fâtiha'da incelemiştir. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseî, *et-Teyşîr fî't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. (Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2019), 11/347-351; Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-îâne 'alâ ma'rifeti ba'di me'ânî kelâmi rabbine'l-ḥakîmi'l-ḥabîr* (Mısır: Bulak Amirîyye Matbaası, 1285), 1/4, 3/56. Diğer yandan bazı kaynaklarda, besmelenin ilk vahiy olarak vurgulanması, bu tartışmaların şekillenmesinde etkili olmuş olabilir. Kanaatimizce besmeleyi fikhî olarak mukaddime veya Fâtiha'da açıklayan müfessirler, Kur'ân'ın ilk nazil olan kısmının besmele olduğu iddiasından öte mushaf tertibini esas almışlardır. Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 144-146; Celâluddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2015), 26, 48-54.

⁵ Adnan Arslan, "Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmi'ne Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 370-371; Abdullah Temizkan, "Şirbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2020), 1-2, 4, 14.

⁶ Zeccâc'ın *Kitâbü'l-İbâne ve't-tefḥîm 'an ma'ânî Bismillâhırrahmânırrahîm* isimli eserinin besmeleye dair ilk müstakil çalışma olduğuna dair bk. İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 52-60.

⁷ Örnek çalışmalar için bk. Mustafa Özel, "Midhat Paşa'nın Besmele ve Fatiha Tefsiri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2003), 269-272; Süleyman Gür, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 405-477; İbrahim Yıldız, "Hacı Bektâş-ı Velî'nin Besmele Tefsiri İsimli Eserinin Kaynak ve Yöntem Açısından Değerlendirilmesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İla-*

tinlerde sınırlı inceleme konusu yapılmamış; hat, şiir, mesnevi ve bed-i besmele gibi türlerde de işlenmiştir.⁹ Ancak araştırmanın amacı, bismelenin tarihsel gelişiminden ziyade müfessirleri, sûre başlarındaki besmeleleri hangi motivasyondan hareketle açıkladıklarının tespitidir. Bu doğrultuda araştırmada sosyal bilimlerin betimleyici ve mukayeseli yaklaşımı esas alınarak sûre başlarındaki besmeleleri müstakil yorumladıkları tespit edilen İsmâil el-Hîrî (ö. 430/1039), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Neseî (ö. 537/1142), Bikâî (ö. 885/1480), Bitlisî (ö. 909/1504), Nahcivânî (ö. 920/1514), Şirbînî (ö. 977/1570) ve Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1014/1605) konuya yaklaşımları incelenecektir. Müfessirlerin birbirleriyle irtibatlarına, fikhî ve tasavvufî eğilimlerinin yorumlarına etkisine, tekrâru'l-Kur'ân anlayışlarının bu husustaki etkisine, münasebat anlayışlarının açıklamalarındaki yansımalarına bakılacaktır.

Tefsir literatüründe sûre başlarındaki besmeleleri müstakil yorumlayan müfessirlerin sayısı araştırmada incelenecek örnek müfessirlerden fazla olabilir. Fakat araştırmanın kapsamını sınırlandırma adına bismelenin müstakil âyet olup olmadığı konusunda farklı yaklaşım içinde olan Şâfiî ve Hanefî çevrelerden belirli müfessirler tercih edilecektir. Diğer yandan söz konusu müfessirlerin tüm sûre başlarındaki münferit besmele yorumları araştırmada ele alınamayacağı için Âl-i İmrân, Hûd ve Kehf sûrelerindeki besmele yorumları örnek olarak ele alınacaktır. Örnek olarak Âl-i İmrân, Hûd ve Kehf sûrelerinin seçilmesi, her üç sûredeki besmele açıklamalarının müfessirlerin konuyla alakalı yaklaşımlarını yansıtmaya dolayısıyladır. Ayrıca kâfiye vurgulu nazımsal besmele açıklamalarının Arapçaları dipnotlarda gösterilecektir. Bu kapsamda araştırmaya dâhil edilen müfessirlerin besmele yorumları incelenirken tarihsel hiyerarşiyle Âl-i İmrân, Hûd ve Kehf sûrelerindeki yorumlara bakılacak ve ardından mukayeseli analiz gerçekleştirilecektir.

Buraya kadarki bilgiler eşliğinde sûre başlarındaki besmelelerin münferit ve sistematik yorumlanmasının arka planına odaklanan bu araştırma, konuya dair yapılan benzer çalışmaların¹⁰ ötesindedir. Literatürde konuyla ilgili daha önce çeşitli çalışmalar¹¹ yapılmış olsa da araştırmadaki gibi sûre başlarındaki münferit besmele yorumlarının tefsir geleneğindeki temelleri üzerine mukayeseli bir analiz yapılmadığı görülmüştür. Bu haliyle araştırmanın literatürde özgünlüğü söz konusudur.

hiyat Fakültesi Dergisi 7/1 (2020), 153-188.

⁸ Bismelenin İslâm'ın özünü kapsadığını Cafer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) nakledilen "Allah, bütün kitapların ilmini Kur'ân'a tevdi etti. Kur'ân'ın ilmini Fâtîha'ya, Fâtîha'nın ilmini besmeleye, bismelenin ilmini de "be" harfine tevdi etti." rivayeti göstermektedir. Neseî, *et-Teysîr*, 1/43, 15/315.

⁹ Ahmet Sevgi, "Molla Câmî'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (1999), 1-50; Neslihan Koç Keskin, "İ. Abdülhamit'in Şehzadelerinin Bed'-i Besmele Törenini Anlatan Enderûnlı Fâzıl'ın Sûrname-i Şehriyâr'ı Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 27 (2010), 149-186.

¹⁰ Örnek için bk. Mehmet Kaya, "Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur'an'ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 83-116.

¹¹ Örnek için bk. Ali Akpınar, "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (2002), 70-91.

1. Âl-i İmrân, Hûd ve Kehf Sûrelerindeki Münferit Besmele Yorumları

İslâmî ilimlerin henüz bağımsız birer disiplin hâline gelmediği tefsirin ilk dönemlerinde, müfessirler fikhî konularla ilgili açıklama yapsalar da bu dönemdeki tefsir anlayışı, kalam, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerin teşekkülünü tamamlayıp mesâillerini tefsir metinlerine taşıdıkları sonraki dönemlerden farklıdır. Nitekim mezhepleşme öncesindeki müfessirler, sûre başlarındaki besmeleleri tefsir etme konusunda özel bir eğilim göstermemişlerdir. Ancak sonraki dönem müfessirleri, çeşitli etkenlere bağlı olarak bunu uygulamaya başlamışlardır. Nitekim tâbiûn neslinin önde gelen isimlerinden Mücâhid (ö. 103/721) ve Mukâtil (ö. 150/767), Neml sûresinin 30. âyetinde geçen besmeleyi ve sûre başlarındaki besmeleleri açıklamamışlardır.¹² Benzer şekilde *el-Keşf ve'l-beyân*'ın mukaddimesinde Sa'lebî (ö. 427/1035) Mücâhid, Mukâtil, Süddî ve Kelbî gibilerin tefsirlerinin ahkâm, helal/haram, müşkil ve kapalı yerlerin açıklanması, şüphe ve dalâlet ehline reddiye gibi konulardan uzak olduğunu vurgulamaktadır.¹³ Dolayısıyla erken dönem tefsir anlayışı, sonraki dönemden farklıdır. Bu dönemdeki tefsirlerde münferit besmele açıklamaları yer almamıştır.

İsmâîl el-Hîrî¹⁴ (ö. 430/1039'dan sonra), tefsir ilminin tarihsel gelişimi bağlamında sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerin ilkidir. *el-Kifâye*'sinin özgün yönlerinin başında sûre başlarındaki münferit besmele yorumları gelir.¹⁵ Fâtîha'da besmele hakkında içlerinde tasavvufî açıklamaların da yer aldığı kapsamlı izahlar yapmıştır.¹⁶ Diğer sûrelerin başındaki besmele açıklamalarında ise muhtasar hareket etmiştir. Bu doğrultuda Âl-i İmrân sûresinde "Cimri ve fakir olmayıp Mecîd ve Hamîd olan (Allah'ın) adıyla (başlarım)."¹⁷ Hûd sûresinde "Hükümdarların hükümdarı, açların doyurucusu ve

¹² Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebü'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989), 194, 518; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmut Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/36, 3/303.

¹³ Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Salah b. Sâlim vd. (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2010), 2/13-14.

¹⁴ Hîrî, Nişabur tefsir çevresinin öncü müfessirlerindendir. İbn Habib (ö. 406/1016) ve Sülemî'ye (ö. 412/1021) öğrencilik yapmış, Vâhidî'ye (ö. 468/1076) ise Nişabur'un mahallelerinden biri olan Hire'de ders vermiştir. Hîrî'nin en meşhur eseri iki eseri *el-Kifâye fi't-tefsîr* ile *Vücûhü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'dir. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vesîf fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecîd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/109; İbrahim Görener, "Hîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/18/124-125; Ebû Abdurrahman İsmail b. Ahmed el-Hîrî, *Vücûhü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî (Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996); a.mlf., *el-Kifâye fi't-tefsîr* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 145-146).

¹⁵ Hüseyin Esnemez, *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-tefsîr Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 103, 104.

¹⁶ Hîrî, *el-Kifâye* (Fazıl Ahmed Paşa, 145-146), 1a-2a.

¹⁷ Tercümenin aslı "بِسْمِ الْحَمِيدِ الْمَجِيدِ الَّذِي لَيْسَ يَتَجَلَّى وَلَا يَفْقَرُ" şeklindedir. Hîrî, *el-Kifâye* (Fazıl Ahmed Paşa, 145-146), 1/46b.

günahkarların bağışlayıcısı olan (Allah'ın) adıyla (başlarım.)”¹⁸ ve Kehf sûresinde ise “Bütün mahlukat tarafından övülen Hamîd ve Melik olan (Allah'ın) adıyla (başlarım.)”¹⁹ şeklinde yorumda bulunmuştur.

Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Âl-i İmrân sûresinde, besmeledeki “Allah” lafzına dair bilgi vermiş ve marifet ehlinin bu lafızla karşılaştıklarında yaşadıkları hâlleri şu şekilde tasvir etmiştir:

Tahkik ehli, Allah lafzının bir manadan türetilmiş olup olmadığı konusunda ihtilaf içindedir. Çoğu, bu lafzın bir manadan türetilmediğini ve Allah'a özgü bir isim olduğunu söylemiştir. Bu lafzın Allah için kullanılması, tıpkı diğer özel isimlerin varlıklar hakkındaki kullanılması gibidir. Nitekim marifet ehli, isimleri bu lafızla kullandığında zihinleri ve bilgileri, Allah'ın varlığından başka bir anlama yönelmez. Bu lafzın hakkı, kalbin müşahadesiyle birlikte olmasıdır. Örneğin biri diliyle ‘Allah’ dediği veya kulaklarıyla O’nu işittiği zaman kalbiyle Allah’ı müşahade etmiş olur. Hâl böyle olunca, bu kelime Allah’tan başka hiçbir anlama delâlet etmediği gibi onu söyleyenin anladığı şey de Allah’tan başkası değildir. Böylece o, diliyle Allah demiş, akıyla Allah’ı bilmiş, kalbiyle Allah’ı tanımış, ruhuyla Allah’ı sevmiş, sırrıyla Allah’ı müşahade etmiş, zahiriyle Allah’ın huzurunda yalvarmış, iç dünyasıyla Allah’ı benimsemiş, ahvalıyla de Allah ile baş başa kalmış ve O’nda yok olmuştur. Bu itibarla Allah’tan başkasının onda nasibi kalmamıştır. Bu kimse, Allah’ta, Allah için Allah ile mahviyet hâli yaşadığı zaman Allah, ruhunu yok olmaktan korumak ve kalbini temizlemek için onu rahmetinin kapsamına alarak Rahmân ve Rahîm sözüyle ona tecelli etmektedir. Dostlarının külliye olmaması için lütufta bulunmak Allah’ın bir sünnetidir.”²⁰

Hûd sûresinin başındaki besmeleyi şu şekilde yorumlamıştır:

Besmele, kimilerinin aklını aydınlatıp onları basiret sahibi kılan, kimilerinin ise kalbini kaplayıp onları basiretten mahrum bırakan bir sözdür. Basiret sahibi kıldıklarını, Allah’ın nurunun burhanıyla basiret sahibi kılmış, tecrit ettiklerini de hükümlerinin kahrıyla tecrit etmiştir. Bu çerçevede ilim sahibi, araştırma ve delil arama yolunu izlemiş, sonuçta ikbalinin gölgeleri altından aklının yıldızları doğunca durmuştur. Marifet sahibi ise Allah’a kavuşmaya kalkışmış, o anda Allah’ın mukaddes zâtından, celalinin gereğini ortaya koymak suretiyle bir ısıltı belirince helak olmuştur.”²¹

Kehf sûresinin başındaki besmeleyi şöyle yorumlamıştır:

¹⁸ Tercümenin aslı “بِسْمِ مَالِكِ الْمُلُوكِ وَزَارِقِ الْوُحُوشِ وَ غَافِرِ الذُّنُوبِ” şeklindedir. Hîrî, *el-Kifâye* (Fazıl Ahmed Paşa, 145-146), 1/243b.

¹⁹ Tercümenin aslı “بِسْمِ الْمَلِكِ الْحَمِيدِ الَّذِي لَهُ الْحَمْدُ مِنَ الْخَلْقِ أَجْمَعِينَ” şeklindedir. Hîrî, *el-Kifâye* (Fazıl Ahmed Paşa, 145-146), 1/309b.

²⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, *Leṭâ’ifü’l-işârât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1971), 1/131.

²¹ Kuşeyrî, *Leṭâ’ifü’l-işârât*, 2/33.

Kalpler, ancak Allah'ın adını duyarak mutlu olur. Sırlar, ancak Allah'ın varlığıyla aydınlanır. Ruhlar da ancak Allah'ın celalini görmekle coşar. Besmeleyi dinlemek, kalplerin rahatı ve aydınlığı, ruhların da şifası ve ilacıdır. Besmele, ariflerin azığıdır. Onunla yorgunluk ve sıkıntıları geçer. Bağımsızlıkları ve varlıklarının devamı onunladır.”²²

Ömer en-Neseî (ö. 537/1142), sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Âl-i İmrân sûresinde “Kitabı indiren Allah'ın; dilediğini sorgusuz sualsiz rızıklandıran Rahmân'ın ve en güzel mükafat kendisinde olan Rahîm'in adıyla (başlarım.)”²³ şeklinde; Hûd sûresinin başında “Muhkem, mufassal, mübîn kitabı indiren Allah'ın; muttakiler için mutlu son hazırlayan Rahmân'ın; ihsanda bulunanların mükafatını ziyan etmeyecek Rahîm'in adıyla (başlarım.)”²⁴ biçiminde; Kehf sûresinin başında “Hangileri en güzel ameli yapacak diye insanları imtihan etmek için yaratan Allah'ın; insanı önce topraktan, sonra nutfeden (sperm) yaratan ve daha sonra eksiksiz insan şekline sokan Rahmân'ın; iman edip salih amel işleyenleri Firdevs cennetlerinde konaklatacak olan Rahîm'im adıyla (başlarım.)”²⁵ tarzında açıklamıştır.

Burhâneddin el-Bikâî (ö. 885/1480), sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Âl-i İmrân sûresinin başında besmeleyi “Her şeyi tamına kuşatan tek ve bir olan Allah'ın; yoktan var etme rahmeti mahlukatın tamamını kuşatan ve kurtuluş yolunu mükelleflere açıklayan Rahmân'ın; tevhit ehlini dostluğuna mazhar olacakları yere, bir araya toplayacağı mekana ve kutsal huzuruna seçen Rahîm'in adıyla (başlarım.)”²⁶ şeklinde; Hûd sûresinin başında “İlim, hikmet ve kudretin tamamı kendisinde olan Allah'ın; mahlukatının tamamına müjde ve uyarıda bulunan Rahmân'ın; yolunda giden dostlarını koruyan Rahîm'in adıyla (başlarım.)”²⁷ biçiminde; Kehf sûresinin başında “Eşi ve ortağı olmayan Allah'ın; kullarını Kur'ân'ın ahlâkî öğretileriyle yolların en açığına ileten Rahmân'ın; doğruluk üzere seçtiğini şerefliendiren Rahîm'in adıyla (başla-

²² Kuşeyrî, *Leâ'ifü'l-işârât*, 2/207.

²³ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ، الرَّحْمَنِ الَّذِي يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ، الرَّحِيمِ الَّذِي عِنْدَهُ خُسْنُ الثَّوَابِ” şeklindedir. Neseî, *et-Teysîr*, 3/449. Ayrıca açıklamasındaki “نَزَّلَ الْكِتَابَ” ve “يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ” şeklindeki kâfiyeye katkı sağlayan cümleleri âyetlerden seçmiştir. Kelimelerin geçtiği âyetler için bk. Âl-i İmrân 3/3, 14, 27.

²⁴ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ الْمُبِينُ الْمُبِينُ الرَّحْمَنِ الَّذِي جَعَلَ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ الرَّحِيمِ الَّذِي لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ” şeklindedir. Neseî, *et-Teysîr*, 8/151. Neseî, açıklamasındaki kâfiyeli cümleleri âyetlerden seçmiştir. Kelimelerin geçtiği âyetler için bk. Hûd 11/6, 49, 115.

²⁵ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي خَلَقَ الْمَلَأَ لِيُتْلَوْهُمُ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا الرَّحْمَنِ الَّذِي فَطَرَ الْإِنْسَانَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّاهُ رَجُلًا الرَّحِيمِ الَّذِي جَعَلَ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ خِثَابَ الْفَرْدَوْسِ يُزِيلُ” şeklindedir. Neseî, açıklamasındaki kâfiyeli cümleleri âyetlerden seçmiştir. Neseî, *et-Teysîr*, 10/7. Kelimelerin geçtiği âyetler için bk. el-Kehf 18/7, 37, 107.

²⁶ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الْوَاحِدِ الْمُتَعَزِّدِ بِالْإِحَاطَةِ بِالْكَمَالِ الرَّحْمَنِ الَّذِي وَسِعَتْ رَحْمَتُهُ الْإِبَادَةَ كُلَّ خَلْقٍ وَأَوْصَحَ لِلْمُكَلَّفِينَ طَرِيقَ النِّجَاةِ الرَّحِيمِ الَّذِي اخْتَارَ أَهْلَ” şeklindedir. Burhânuddîn el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübü'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1984), 4/195.

²⁷ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ تَمَامُ الْعِلْمِ وَكَمَالُ الْحِكْمَةِ وَجَمِيعُ الْقُدْرَةِ الرَّحْمَنِ جَمِيعُ خَلْقِهِ مَعْمُومُ الْبَشَارَةِ وَالنَّذَارَةِ الرَّحِيمِ لِأَهْلِ الْوَلَايَةِ بِالْحِفْظِ فِي سُلُوكِ سَبِيلِهِ” şeklindedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 9/224.

rım.)” diyerek açıklamaktadır.²⁸

Hüsameddin Ali el-Bitlisî²⁹ (ö. 909/1504), sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Besmeleyi Âl-i İmrân sûresinin başında “Bu sûreyi en yüce isimleriyle ve nimetleriyle başlatan, İmrân ailesini bu sûrede özel olarak zikretmekle şerefleştiren Allah’ın; bu sûreyi Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadarki peygamberleri zikretmekle yücelten Rahmân’ın; birliğine bizzat şahitlik eden, kullarını İslâm’ın nuruyla kıyamet gününe kadar şerefleştiren Rahîm’in adıyla (başlarım).”³⁰ şeklinde; Hûd sûresinin başında “Kendiliğimizden doğru yolu bulamayacağımız halde bize Allah’ın zât ve isimlerine yönelik sağlam ve apaçık bir hidâyet veren Allah’ın; her canlının maddesini/özünü belli bir sürede yaratan, o maddenin babaların sulbünde kararlaştığı ve anaların rahminde bırakılacağı yeri bilen Rahmân’ın; gökleri ve yeri altı günde yaratan Rahîm’in adıyla (başlarım).”³¹ biçiminde; Kehf sûresinin başında “Âdemoğlunun (kalp) mağarasını, kalbin yedi mertebesine sığınak yapan Allah’ın; onları nefis-i emmâre olan Dikyanus’tan kurtaran Rahmân’ın; Rûh-ı câmi’i’nin irşadiyle onları kemale erdiren Rahîm’in adıyla (başlarım).”³² tarzında açıklamıştır.

Nimetullah en-Nahcivânî³³ (ö. 920/1514[?]), sûre başlarındaki besmeleleri münferit

²⁸ Bikâî’nin Kehf sûresindeki münferit besmele açıklaması, Dâru’l-Kitâbî’l-İslâmî neşrinde nüsha ya da müstensih kaynaklı olarak yoktur. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 12/2-4. Ancak diğer neşirlerde vardır. Burhânüddin el-Bikâî, *Nazmü’l-dürer fî tenâsübi’l-âyât ve’s-süver*, thk. Abdurrezzak Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmîyye, 1415/1995), 4/441. Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا تُخْفَوُ لَهُ وَلَا شَرِيكَ الرَّحْمَنِ الَّذِي أَقَامَ عِبَادَةً عَلَى أَوْضَحِ الطَّرِيقِ بِإِثْرَالِ هَذَا الْكِتَابِ ” şeklindedir. “الرحيم يُفَضِّلُ مَنْ اخْتَصَّهُ بِالصُّوَابِ”

²⁹ Bitlisî, Akkoyunlu döneminde Nurbahşiyye tarikatına mensup bir âlimdir. Vahdet-i vücûd merkezli İbnü’l-Arabî çizgisinin temsilcilerindendir. Tefsirinde zâhiri yorumlarıyla itikadi açıdan Sünnî çizgiyi korurken vahdet-i vücûd merkezli tasavvuf anlayışına sahip olduğunu göstermiştir. Fikhî ve kelamî konularda Şâfiî-Eş’arî çizgiyi sürdürmenin yanında Meşşâî, İsrâkî ve Ekberî anlayışı eserlerinde mezcetmiştir. Esmâ Çetin, *Hüsameddin Ali el-Bitlisî’nin Tefsir ve Te’vil Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 20-23.

³⁰ Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي شَرَفَتْ هَذِهِ السُّورَةُ بِتَضَدِيرِهَا بِالْأَمَاءِ الْعِظَامِ وَالْأَلَاءِ الْحَسَنَامِ، وَبَدَتْهُ الْكِتَابِ الْكِرَامِ تَخْصِيصًا لَهَا مِنْ الْأَعْيَانِ بِأَلِ عَمْرَانَ الرَّحْمَنِ الَّذِي ” şeklindedir. Hüsameddin Ali Bitlisî, *Câmi’u’t-tenzil ve’t-te’vil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Nüshası, 109-112), 1/150a.

³¹ Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ هَدَىٰ مُبِينًا وَهَدَانِيَّةً مُبِينَةً إِلَى التَّوْحِيدِ الدَّائِي وَالْإِخْتِلَافِ الرَّحْمَنِ الَّذِي خَلَقَ مَادَّةَ كُلِّ دَابَّةٍ فِي ” şeklindedir. Bitlisî, *Câmi’u’t-tenzil* (Şehit Ali Paşa Nüshası, 109-112), 2/199b-a.

³² Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي جَعَلَ كَهْفَ بَنِي آدَمَ مَقْدَلًا لِلْأَطْوَارِ الشَّجِيَّةِ الْعَلِيَّةِ الرَّحْمَنِ الَّذِي نَجَّاهُمْ عَنْ شَرِّ دُفْيَانُونَ النَّفْسِ الْأَمَّارَةِ الرَّحِيمِ الَّذِي وَقَفَهُمْ بِشَرِّهِ ” şeklindedir. Bitlisî, *Câmi’u’t-tenzil* (Şehit Ali Paşa Nüshası, 109-112), 3/101b-a.

³³ Nahcivânî, Akkoyunlu, Safevî, Karamanoğlu ve Osmanlı coğrafyasında yaşamıştır ve kabri Akşehir’dedir. Nakşî olup sıkı bir İbnü’l-Arabî takipçisidir. Tefsirinde şerî ve tasavvufî ilimleri mezcederek lafzî ve işârî ilimleri kullanmıştır. Tasavvufî yorumlarında vahdet-i vücûd temasını sürdürür. Vahdet-i vücûd teması sûre başlarındaki münferit besmele yorumlarında mevcuttur. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 225-226; Yaşar Kurt, “Ni’metullah b. Mahmûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/132-133; Ali Can, “Aliyyü’l-Kârî’nin Envârü’l-Kur’ân ve Esrârü’l-Furkân Adlı Tefsirinde Besmele Yorumu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 42;

yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Besmeleyi Âl-i İmrân sûresinin başında “Kullarını ahirete (Allah’a) yönlendirmek için elçiler gönderen ve Kitabı indiren Allah’ın; onlara kesin bilgi ve irfanın taşması için hazırlanmış muhkem âyetleri indiren Rahmân’ın; onlara tevhidin ve hakikatin özünü kapsayan müteşâbih âyetleri indiren Rahîm’in adıyla (başlarım.)”³⁴ şeklinde; Hûd sûresinin başında “Âyetlerine tutunanları zâtının vahdetine ulaştırması için tevhidine delâlet eden Kitabının âyetlerini sapasağlam yapan Allah’ın; bu âyetleri kolaylaştırarak ve açıklayarak kullarına tafsil eden Rahmân’ın; sırât-ı müstakîm olan hakka’l-yakîn mertebesinin gerçekleşmesi için kullarına ibadeti ve tezellülü emreden Rahîm’in adıyla (başlarım.)”³⁵ biçiminde; Kehf sûresinin başında ise “Mükemmel sıfatlarının yansımasıyla kulları arasından lütuf ve ihsanıyla seçip yücelttiği (Hz. Muhammed’e) tecellî eden Allah’ın; (Hz. Peygamber’i) kullarına kemal derecelerine ulaştırıcı rehber olarak gönderen Rahîm’in; kullarını habibinin rehberliğiyle zülâl-i visâle (Allah’a tam kavuşma) ulaştıran Rahîm’in adıyla (başlarım.)”³⁶ tarzında açıklamıştır.

el-Hatib eş-Şirbînî³⁷ sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Besmeleyi Âl-i İmrân sûresinde “Mükemmel sıfatlar kendisinin olduğu için ilahlıkta tek olmayı hak eden Allah’ın; merhameti bütün varlık âlimini yayılan, mahlukatı cömertlik ve ihsanıyla kuşatan Rahmân’ın; kendisine güvenip dayananları şefkatle kucaklayan Rahîm’in adıyla (başlarım.)”³⁸ Hûd sûresinde “Mutlak ilim, sonsuz hikmet ve sınırsız kudret kendisine mahsus olan Allah’ın; yaratılmışlara umumi olarak müjde ve uyarıda bulunan Rahmân’ın; dostlarını kendi yolunda ilerlerken himaye eden Rahîm’in

Abdullah Sadıksoy, *Nahcivânî’nin Tefsir Yöntemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 134. Nahcivânî’nin Nakşî olup tarikatının genel ilkelerine ters düşen vahdet-i vücûd nazariyesinde hareket etmesi ilginçtir. Bu durum tasavvufdaki nazar eksenli vahdet-i vücûd anlayışının herhangi bir tarikata has olmayışından kaynaklanmış olabilir. Benzer durum Mûsâ Kâzım’da (ö. 1920) da vardır. Muhammet Çol, “II. Abdülhamid Dönemi Âlimlerinden Mûsâ Kâzım Efendi ve Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri Risalesi”, *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 296-297.

³⁴ Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي أُنْزِلَ الْكِتَابُ وَأُرْسِلَ الرُّسُلُ إِشَادًا لِّغُفْوِ الْعِبَادِ إِلَى سَبِيلِ الْمَعَادِ الرَّحْمَنِ عَلَيْهِمْ يُنْزَلُ الْمُخَكَّمَاتُ الْمَعْدَّةُ لِقَبْضَاتِ الْبَقِيَّةِ وَالْعُرْقَانِ ” şeklinde. Nimetullah en-Nahcivânî, *el-Fevâtihü'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihü'l-gaybiyye* (İstanbul: Matbaatü'l-Osmâniyye, 1325), 1/97-98.

³⁵ Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي أَحْكَمَ آيَاتِ كِتَابِهِ الدَّالَّةَ عَلَى تَوْحِيدِهِ، لِيَكُونَ مُوَصِّلَةً إِلَى وَحْدَةِ ذَاتِهِ لِمَنْ قَسَمَ بِهَا الرَّحْمَنُ عَلَى عِبَادِهِ بِتَفْصِيلِ تِلْكَ الْآيَاتِ تَسْهِيلًا ” şeklinde. Nahcivânî, *el-Fevâtihü'l-ilâhiyye*, 1/346.

³⁶ Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي تَجَلَّى بِذَاتِهِ بِاِخْتِيارِ إِتِّصَافِهِ بِغُفْوِ أَوْصَافِ الْكَمَالِ لِعِبَادِهِ الَّذِي قَدْ اِئْتَمَرَتْهُ وَأَصْطَفَاهُ مِنْ بَيْنِ عِبَادِهِ بِمُقْتَضَى الْكَرَمِ وَالْإِفْضَالِ الرَّحْمَنِ ” şeklinde. Nahcivânî, *el-Fevâtihü'l-ilâhiyye*, 1/470.

³⁷ Şirbînî, müteahhirûn Şâfiî fakihlerindendir. Zekeriyya el-Ensârî’den (ö. 926/1520) sonra mezhep içi öncü isimlerdendir. Nevevî’nin (ö. 676/1277) *Minhâc’ına Muğni’l-muhtâc* adıyla bir şerh yazmıştır. Muhsin Demirci, “el-Hatib eş-Şirbîni ve Tefsiri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 385-399; Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şirbînî, Hatib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/189-191.

³⁸ Tercümenin aslı “ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ صِفَاتُ الْكَمَالِ فَاسْتَحَقَّ التَّعَرُّدَ بِالْأَلْهِيَّةِ الرَّحْمَنِ الَّذِي سَرَتْ رَحْمَتُهُ جِلَالَ الْوُجُودِ فَشَبَّهَتْ كُلَّ مَوْجُودٍ بِالْكَرَمِ وَالْجُودِ الرَّحِيمِ لِمَنْ ” şeklinde. Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/193.

adıyla (başlarım.)”;³⁹ Kehf sûresinde “Dengi ve ortağı olmayan Allah’ın; bu Kur’ân’ı indirmek suretiyle kullarına yolların en açığını ortaya koyan Rahmân’ın; kendisine mükafatı seçtiği kimseyi üstün tutan Rahîm’in adıyla (başlarım.)”⁴⁰ şeklinde açıklamıştır.⁴¹

Aliyyü’l-Kârî⁴² (ö. 1014/1605), sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlayan müfessirlerden bir diğeridir. Osmanlı-Safevî mücadelesinin yoğunlaştığı dönemde yaşayan Herat’lı Hanefî âlim Aliyyü’l-Kârî’nin besmele yorumları, Kuşeyrî ile benzerlik taşıdığından burada örnekler üzerinde durulmayacak ve değerlendirme kısmında Kuşeyrî ile benzer ve farklı yönlerine temas edilecektir.

2. Münferit Besmele Yorumlarının Değerlendirilmesi

Hîrî, sûre başlarındaki besmeleleri tespitlerimize göre ilk defa münferit yorumlayan kişidir. Besmelede yer alan Allah’a ait ilâhî isim ve sıfatları kullanarak, sûrenin muhteva-sını yansıtacak şekilde kâfiyeli bir biçimde açıklamada bulunmuştur. Onun kâfiyeli açıklama tarzını, aralarında irtibat olup olmadığı bilinmemesine rağmen literatürde Nesefî, Bikâî, Bitlisî, Nahcivânî ve Şîrbînî geliştirerek sürdüreceklerdir. Hîrî’nin sûre başlarındaki besmeleleri müstakil olarak yorumlamasındaki motivasyonu büyük bir merak konusudur. Her ne kadar sûre başlarındaki besmeleleri münferit âyet kabul eden Şâfiî-Eş’arî geleneğe mensubiyeti dolayısıyla bunu yaptığı söylenebilecek olsa da kendisini bunu yapmaya sevk eden saik fikhî kimliği değildir. Açıklamalarında fikhî bir yorum yapmaması,⁴³ onu bu işe sevk eden motivasyonun başka bir etken olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Hanefî müfessirlerin sûre başlarındaki besmeleleri yorumlamaları ve bu faaliyeti sürdürenlerin

³⁹ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ تَمَامُ الْعِلْمِ وَكَمَالُ الْحِكْمَةِ وَجَمِيعُ الْقُدْرَةِ الرَّخْمُ لَجَمِيعِ خَلْقِهِ يَغْنُومُ الْبَشَارَةَ وَالنَّجَارَةَ الرَّحِيمُ لِأَهْلِ وَلَا يَبْرَهُ بِالْحِفْظِ فِي سُلُوكِ سَبِيلِهِ” şeklindedir. Şîrbînî, *es-Sirâcü’l-münîr*, 2/42. Benzer vurgu Bikâî’de de vardır. Bikâî, *Naẓmü’l-dürer*, 9/224.

⁴⁰ Tercümenin aslı “بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا مَحْوَ لَهُ وَلَا شَرِيكَ الرَّخْمُ الَّذِي أَقَامَ عِبَادَهُ عَلَى أَوْضَحِ الطَّرِيقِ يُنْزِلُ هَذَا الْكِتَابَ الرَّحِيمَ بِتَفْضِيلٍ مِّنَ الْخَصْمَةِ بِالصَّوَابِ” şeklindedir. Şîrbînî, *es-Sirâcü’l-münîr*, 2/347.

⁴¹ Şîrbînî, çoğu sûrenin başında besmeleleri yorumlarken Bakara, Tevbe ve İbrâhim sûrelerinin başında bunu yapmamıştır. Bunlar içerisinde Tevbe sûresinde besmelenin yer almamasının sebebini açıklamış, fakat diğerlerinde bir şey söylememiştir. Bu durum insani süreç dâhilinde unutma veya nüsha kaynaklı olabilir. Şîrbînî, *es-Sirâcü’l-münîr*, 1/14, 586, 2/167.

⁴² Aliyyü’l-Kârî, tefsirinde Zâhirî ve tasavvufî yorumlara yer vermiştir. Vahdet-i vücûd nazariyesinin hâkim olduğu bir dönemde Kuşeyrî çizgisini takip etmiştir. Neredeyse her sayfada Kuşeyrî’ye atfı yapmıştır. Kuşeyrî haricinde Ca’fer es-Sâdîk, Cüneyd, Sülemî, Tüsterî gibilerin görüşlerini aktarmış, fakat İbnü’l-Arabî ve çizgisindeki düşünürlerin görüşlerine yer vermemiştir. Hatta İbnü’l-Arabî’nin felsefî tasavvuf özelliğine sahip vahdet-i vücûd öğretisini tenkit ederek çeşitli konulardaki yaklaşımdan dolayı onu tekfir etmiştir. Nureddîn Ali b. Muhammed Aliyyü’l-Kârî, *Envâru’l-Kur’ân ve esrârü’l-Furkân*, thk. Nâci Süveyd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1984), 2/5, 6, 7, 8; Ahmet Özel, “Ali el-Kârî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/2/403-405; Mustafa Akman, “Ali b. Sultan el-Kârî”, *Mâtürîdî Öncüler Mâtürîdî Kelam Düşüncesinin Kurucuları ve Meşhur Alimleri*, ed. Özden Kanter (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), 221.

⁴³ Hîrî, yalnızca Zümer sûresinin birinci âyetinde sûre başlarındaki besmelenin müstakil bir âyet olduğunu ifade etmesine rağmen, Zümer sûresinin başındaki besmele yorumlarında söylememiştir. Hîrî, *el-Kifâye* (Fazıl Ahmed Paşa, 145-146), 2/209a.

yorumlarında fikhî açıklama yapmayıp sûrenin içeriğiyle irtibat kurmaları,⁴⁴ Hîrî'de dâhil olmak üzere onları bunu yapmaya sevk eden etkenin fikhî eğilimleri olmadığını gösterir. Hîrî'nin Kur'ân'ın tek tip bir anlayışla açıklanmasından uzak duran Nişabur müfessirlerinden⁴⁵ olması, onu ve bu geleneği sürdürecekt müfessirleri etkilemiş görünmektedir. Nitekim Nişabur tefsir çevresinin ilmî ve kültürel etkisiyle yazılan kuşatıcı tefsirler, dönemlerini ve sonrasını etkilemişlerdir.⁴⁶ Hîrî, Kuşeyrî ve Neseî'nin Nişabur tefsir çevresiyle doğrudan irtibatlarının bulunması, araştırmada incelenecek diğer müfessirlerin de bu isimlerle irtibatlarının olması literatürde sûre başlarında münferit besmelelerin yorumlanmasını ortaya çıkarmış olmalıdır. Başka bir ifadeyle Nişabur tefsir çevresinin tefsir ilmine kazandırdığı yeniliklerden bir diğeri sûre başlarındaki besmelelerin münferit yorumlanmasıdır. Tüm bunlardan hareketle Nişabur tefsir çevresinin müfessirlerinden biri olan Hîrî, sûre başlarında besmele tefsir geleneğinin teşekkülüne katkı sağlamış ve yapısal olarak tefsir ilmine yeni bir soluk kazandırmıştır.

Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât'ta*⁴⁷ sûre başlarındaki besmeleleri münferit açıklayarak lügavî ve işâr yorumlarla besmelelerin sûre başlarındaki hikmetine değinmektedir.⁴⁸ Yorumları, tefsirin temel amacı olan Allah'ı esmâ ve sıfatlarıyla tasavvufî bir boyutta tanıtmaya gayesiyle örtüşmektedir. Onun sûre başlarındaki münferit besmele yorumları değerlendirilecek olduğunda kendisini bunu yapmaya sevk eden sebebe dair bir şey söylemediği görülmektedir. Motivasyonunun sûre başlarındaki besmeleleri âyet sayan fikhî kimliği olduğuna dair de bir şey dememiştir. Sadece Fâtîha sûresinde besmelenin her sûrede müstakil bir âyet olduğunu belirtmiş ve Allah'ın her sûrede besmeleyi tekrar etmesiyle besmelenin ilgili sûreden bir âyet olduğunun kesinleştiğini ve buna göre tüm sûrelerde besmelenin tasavvufî işaretlerinden mükerrer olmayan anlamlar çıkaracağını ifade etmiştir.⁴⁹ Bu açıklamalardan, besmeleleri münferit bir âyet saydığı anlaşılmaktadır. Ancak, besmeleye sûreye özgü ve tekrarlanmayacak şekilde işâr anlamlar yüklemesi ve bunu pratiğe dökmesi, asıl saikin fikhî kimliği olmayıp Kur'ân'daki tekrarlarla bağlantılı olarak Kur'ân'ın farklı yerlerinde kullanılan mükerrer kelime ve cümlelerin farklı anlamlara geleceğini

⁴⁴ İncelenen müfessirlerden sadece Kuşeyrî besmelenin fikhî durumuyla alakalı açıklama yapmış, fakat bu da yapılan genellemeyi bozacak boyutta olmamıştır. Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/9.

⁴⁵ Nişabur tefsir anlayışına dair bk. Walid Saleh, *The Formation of the Classical Tafsir Tradition: The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî* (Leiden-Boston: E. J. Brill, 2004), 140-178.

⁴⁶ Örneğin Sa'lebî, erken dönem tasavvufî yorumların kaybolmadan sonrasına taşınmasına katkı sağlayan Süleimî'den alıntılar yaparak tasavvufî yorumların Sünnî tefsir anlayışına girmesine katkı sağlamıştır. Hikmet Koçyiğit, "Hicrî Beşinci Asır Nîşâbü'r'da Tefsir Otoriteleri ve Tefsire Katkıları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 67/67 (2024), 29, 40.

⁴⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*'sinde selefin tasavvufî yorumlarını bir araya getirirken *Letâ'ifte* bireysel tasavvufî yorumlara daha çok yer vermiştir. Süleyman Uludağ, "Giriş: Kuşeyrî'nin Hayatı ve Risâlesi", *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, hzr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 68.

⁴⁸ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/406; Abdülbaki Turan, "Kuşeyri ve Letaifu'l-işarat isimli Tefsiri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1991), 40-43, 53; Akpınar, "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri", 53-92.

⁴⁹ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/9.

düşündüren tasavvufî yaklaşımı olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda Kuşeyrî'yi sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlamaya sevk eden asıl husus, fikhî kimliğinden ziyade tekrar anlayışını şekillendiren tasavvufî eğilimidir. Şâfiî olmasına rağmen besmelelerin fikhî konumuna dair detaylı açıklamalarda bulunmaması ve münferit besmele yorumlarında fikhî durumuna değinmemesi, tam anlamıyla fikhî kişiliğinden hareketle sûre başlarındaki besmeleleri ele almadığını göstermektedir. “Allah, besmele âyetini her sûrede tekrarlayıp bu âyetin o sûreden olduğu kesinleşince biz de onun her sûredeki işaretlerinden tekrarlanmamış kelimeler ve işaretler zikretmek istedik.”⁵⁰ şeklindeki ifadesi de bu durumu teyit eder. Burası Kuşeyrî'nin besmeleleri müstakil âyet sayan bir geleneğe mensup olmasına rağmen sûre başlarındaki münferit besmele yorumlarında fikhî eğilim yerine tasavvufî yaklaşımı ön plana çıkardığını ortaya koymaktadır. Besmeleleri tasavvufî içerikle yorumlaması ve fikhî yönelimine dair belirgin bir işaretin olmaması, onun tasavvufî eğiliminin bu yorumlarda belirleyici olduğunu göstermektedir.

Geleneksel tefsirlerde, tasavvufî tefsirler de dâhil olmak üzere müfessirlerin çoğunlukla sûre başlarındaki besmeleleri münferit tefsir etmedikleri görülür. Kuşeyrî de sûre başlarındaki besmeleleri sistematik ve tasavvufî boyutta yorumlayan ilk müfessirlerden olmasıyla dikkatleri üzerine çekmektedir.⁵¹ Her ne kadar Hîrî'nin yorumları daha önce yapılmış olsa da, Kuşeyrî'nin yaklaşımı tefsirinin etki gücünden hareketle tefsir literatüründe daha etkili olmuştur. Özellikle sûre başlarındaki besmele yorumlarındaki etkisi, dolaylı olarak bu geleneği sürdüren müfessirler üzerinde görülmekle birlikte, doğrudan etkisi Aliyyü'l-Kârî üzerindedir. Aliyyü'l-Kârî, bu konuda birebir Kuşeyrî'yi takip etmiştir. Dolayısıyla Kuşeyrî, besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm lafızlarını sûrelerin ana temalarından hareketle kâfiyeli yorumlamasına da literatürde iz bırakmıştır.

Nesefî, sûre başlarında besmelelerin müstakil birer âyet olmadığını savunan Hanefî bir müfessir olmasına rağmen, her birini münferit ve sistematik yorumlar. Besmeledeki kelimeleri sûreden seçtiği kâfiye uyumlu sözcüklerle açıklar. Allah, Rahmân ve Rahîm lafızlarına *ellezî* ism-i mevsûlünü ekleyerek, sûre muhtevasını yansıtan ve daha çok kâfiye uyumunu ön plana çıkaran nazımsal ifadeler kullanır.⁵² Onun sûre başlarındaki besmeleleri müstakil bir âyet saymamasına rağmen her birine dair açıklama yapmasının arkasındaki motivasyon büyük bir merak konusudur. Bu doğrultuda tefsir ilmine yenilik kazandıran Nişabur tefsir çevresinin müfessirlerinden İsmâil el-Hîrî'den etkilendiği söylenebilir.⁵³ Nitekim Hîrî'nin kısmi kâfiye vurgusu, Nesefî'de tam karşılığını bulmuştur. Her ikisinin Fâtîha'da kâfiyeli açıklama yapmayıp besmele hakkında genel bilgi vermeleri de etkileşimin bir göstergesidir.⁵⁴ Ayrıca Nesefî'nin *et-Teysîr*'in yazımında Nişabur tefsir çevresinden

⁵⁰ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/9.

⁵¹ Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 101; Turan, “Kuşeyri ve Letaifu'l-işarat isimli Tefsiri”, 40-41, 53.

⁵² Ali Kaya, “Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Nesefî ve Bikâî Örneği”, *Eskiye* 46 (2022), 342, 351, 338, 347, 360.

⁵³ Nesefî, *et-Teysîr*, 1/158, 8/352.

⁵⁴ Hîrî, *el-Kifâye* (Fazıl Ahmed Paşa, 145-146), 1a-2a; Nesefî, *et-Teysîr*, 1/76-77.

etkilenmesi, aralarındaki irtibatın somut tezahürlerindendir.⁵⁵

Nesefî, sûre başlarındaki besmeleleri yorumlamada Kuşeyrî'den etkilenmiş olabilir. Çünkü kendisi sıkı bir Kuşeyrî takipçisidir.⁵⁶ Ancak ikilinin besmeleleri münferit yorumlamaları yapısal benzerlik gösterse de sistem ve içerik açısından farklılık vardır. Kuşeyrî'nin besmele açıklamalarında tasavvufî ağırlık Nesefî'de olmadığı gibi Nesefî'deki kâfiyeli nazımsal yön Kuşeyrî'de yoktur. Aralarında besmelenin fikhî konumu noktasında belirgin farklılık da bulunur. Nesefî, sûre başlarındaki besmelelerin müstakil birer âyet olmadığını savunmasına rağmen her sûrenin başındaki besmele ile sûrenin içeriği arasındaki irtibatı ortaya koymaya çalışır. Bu durum, onun sûre başlarında besmeleleri münferit yorumlamaya yönelten etkenin fikhî kimliği olmadığını gösterir.⁵⁷ Nesefî, sûre başlarındaki besmeleleri benzeri Hîrî'de olduğu gibi kâfiyeli olarak açıklar. Şair kimliği olduğu bilinen Nesefî'nin⁵⁸ Hîrî'nin sistemi bağlamında kâfiyeli olarak besmeleleri yorumlaması Bikâî, Bitlisî, Nahcivânî ve Şirbînî'yi etkilemiş olabilir. Zira bu müfessirler de sûre başlarındaki besmeleleri kâfiyeli yorumlamışlardır. Ancak Nesefî, sûre başlarındaki münferit besmele yorumlarında tasavvufî açıklamalara yer vermemiş ve yine Bikâî ve Şirbînî gibi besmeledeki Allah'ı güç ve azamet, Rahmân'ı genel, Rahîm'i ise özel bağışlama olarak yorumlamamıştır.⁵⁹ Onu literatürde özgün kılan ise besmeleleri müstakil âyet saymamasına rağmen her birini münferit yorumlamasıdır.

Bu küçük çaplı geleneği sürdüren müfessirlerden Bikâî'nin sûre başlarındaki münferit besmele yorumları, onun tefsir anlayışında önem taşımaktadır. Bu doğrultuda besmeledeki "Allah, Rahmân ve Rahîm" kelimelerini sûrenin ana temasına uygun ve *ellegî* edatıyla kâfiyeli biçimde münferit ve sistematik yorumlar. Fikhî açıklamadan kaçınarak tefsirinde ön plana çıkarttığı münasebat⁶⁰ anlayışını sürdürür. Allah lafzını sınırsız güç ve ilim, Rahmân'ı genel bağışlama, Rahîm'i ise özel mağfiret anlamlarıyla ele alır.⁶¹ Bunu tüm besmele yorumlarında sürdürür. Besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm lafızlarındaki sûrelerin ana konusunu yansıtacak açıklamalarını âyetlerden seçmez, bilakis bunları bi-

⁵⁵ Muhammet Çol, *Ömer en-Nesefî ve et-Teyşîr fi't-Tefsîr'i* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 48-50.

⁵⁶ Kuşeyrî, Sünnî tasavvufun teşekkülüne katkı sağlamış ve öncü kişiliğiyle sonrakileri etkilemiştir. Hanefî-Mâtürîdî âlimi Nesefî bunlardandır ve tefsirindeki doğrudan *Le'tâ'if* atıfları 758 tanedir. Nesefî, *et-Teyşîr*, 15/658-661 (Nâşirin fihristi). Aralarındaki irtibata dair bk. Çol, *Ömer en-Nesefî ve et-Teyşîr fi't-Tefsîr'i*, 301-302.

⁵⁷ Nesefî, sûre başlarındaki besmele yorumlarında fikhî açıklama yapmamasına rağmen *et-Teyşîr*'in mukaddimesinde ve Fâtîha'da besmeleyi oluşturan temel kavramları açıklamış, besmelenin imla yapısını, dil bilimsel tahlilini ve fikhî konumunu incelemiştir. Ancak bunda araştırmanın konusuyla çelişen bir şey yoktur. Nesefî, *et-Teyşîr*, 1/51-67, 71-72, 76-77, 112, 143.

⁵⁸ Kaya, "Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Nesefî ve Bikâî Örneği", 351, 360.

⁵⁹ Nesefî, *et-Teyşîr*'in girişinde besmeleye dair tefsir anlayışını yansıtır tarzda açıklama yapmasına ve genel ve özel bağışlanma temasıyla Rahmân ve Rahîm kelimeleri üzerinde durmasına rağmen buradaki yaklaşımı sûre başlarındaki münferit besmele yorumlarındaki yaklaşımından farklıdır. Nesefî, *et-Teyşîr*, 1/51-67.

⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de sûre ve âyetler arasındaki irtibatların peşindedir. Necati Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 105-114, 253-280.

⁶¹ Arslan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Tefsirinde Münasebet İlmi'ne Dair Bir İnceleme", 370-371.

reysel gerçekleştirir.⁶² Bu kapsamda besmele yorumlarında kendisi gibi kâfiye vurgusunu ön plana çıkaran Hîrî ve Neseî'î'den farklılığa sahiptir. Besmeledeki Allah'a "güç", Rahmân'a "genel bağışlama" ve Rahîm'e ise "özel bağışlama" anlamlarını yüklemesiyle de her iki isimden farklıdır.⁶³ Aralarında nazımsal benzerlik olmasına rağmen mahiyet/tema farkı vardır.

Bikâî gibi Şâfiî müfessirlerin sûre başlarındaki besmeleleri münferit tefsir etmelerinin arka planında fıkıh olduğu söylenebilir.⁶⁴ Ancak gerek Bikâî ve gerekse araştırmada incelenen diğer Şâfiî müfessirlerin hiçbiri, münferit besmele yorumlarında fikhî açıklama yapmamışlardır. Buna mukabil besmele ile sûre arasında irtibat kurmaya çalışmaları, kendilerini bu işe sevk eden motivasyonun fıkıh olmayıp münasebat anlayışları olduğunu, Kur'ân'daki tekrarlar bakışlarının kendilerini etkilediğini göstermektedir. Ayrıca Bikâî'nin bu faaliyetinin arkasında sûfi eğiliminin olduğu da söylenebilir.⁶⁵ Hatta Kuşeyrî ile irtibatı neticesinde sûre başlarındaki besmeleleri *Leṭâ'ifü'l-işârât*'tan esinlenerek açıklamış da olabilir.⁶⁶ Fakat besmele yorumlarında tasavvufî bir açıklama yapmaması, buna mukabil Kuşeyrî'den farklı bir üslupla Hîrî ve Neseî'î'nin sistemini geliştirerek sürdürmesi bu hususta Kuşeyrî'yi dikkate almadığının alametidir. O, Nişabur tefsir çevresinin tefsir ilmine kazandırdığı yeniliklerden olan müstakil besmele yorumculuğunu sûfi bir eğilimden öte sürdürmüş ve münasebat anlayışı çerçevesinde sûre ile besmele arasında irtibatlar kurmuştur. Bunların yanında Bikâî'nin *Meşâ'idü'n-naẓar*'ı telif ederken sûrelerin Mekî-Medenîliğinde *et-Teyssîr*'den yararlanması,⁶⁷ Neseî'î'yi bu konuda örnek alabileceğini akla getirmektedir. Ancak kendisi bu hususta bir şey söylememiştir.

Bitlisî, sûre başlarındaki münferit besmele tefsir geleneğini sürdüren müfessirlerdendir. Bitlisî, sûre başlarındaki besmele yorumlarında Kuşeyrî de dâhil olmak üzere diğer müfessirlerin peşinden gitmiş, fakat bire bir onlara bağlı kalmamıştır. Besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm lafızlarını *ellezî* ism-i mevsûlüyle kafiye biçimde açıklamıştır. Açıklamalarında vahdet-i vücûd temalı tasavvufî öğeler yer almasına rağmen Bikâî'nin yaptığı gibi besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm kelimelerine sırasıyla "güç, umumi ve hususi bağışlanma" anlamlarını vermemiştir. Besmelenin sûre başlarında münferit birer âyet olduğunu söylemesine rağmen⁶⁸ onu diğer müfessirlerde olduğu gibi sûre başlarında müs-

⁶² Kaya, "Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Neseî'î ve Bikâî Örneği", 360.

⁶³ Çol, *Ömer en-Neseî'î ve et-Teyssîr fi't-Tefsîr*'i, 305-306.

⁶⁴ Bu iddiayı savunanlar için bk. Temizkan, "Şirbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri", 1-2, 4, 14; Arslan, "Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmi'ne Dair Bir İnceleme", 370-371.

⁶⁵ Tasavvuf anlayışına bakıldığında zühdü ön plana çıkararak tasavvuf edebiyatını ve ricâlini önemseyen bir tutum sergiler. Ancak Ehl-i sünnet inancına ve Kur'ân ile sünnete aykırı gördüğü ittihâd ve hulûl anlayışları nedeniyle İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) çizgisindeki sûfileri sert bir şekilde eleştirmiş ve neredeyse küfürlerine hükmetmiştir. *Nazmu'd-dürer*'deki tasavvufî açıklamalar için bk. Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 2/244, 12/105; Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, 281-283.

⁶⁶ Kuşeyrî ile irtibatına örnekler için bk. Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 15/517, 16/312, 17/178, 19/297, 19/285.

⁶⁷ Burhâneddîn el-Bikâî, *Meşâ'idü'n-naẓar li'l-işrâf 'alâ maḳâsidi's-süver*, thk. Abdüsmet Muhammed Haseneyn (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1987), 1/208, 2/5, 64, 115, 128, 145, 191, 344, 479, 485, 3/44, 50, 67, 80, 89, 102.

⁶⁸ Bitlisî, *Câmi'u't-tenzîl* (Şehit Ali Paşa Nüshası, 109-112), 1/4a.

takil besmeleleri yorumlamaya götüren motivasyon merak konusudur. Bu hususta fikhî kimliğinden ziyade sûre ile besmele arasındaki irtibatı gösterme amacıyla sûfi eğilimi etkili olmuş gibidir. Zira münferit besmele yorumlarında fikhî kimliğinden öte tasavvufî düşünceleri mevcuttur. Tasavvuf anlayışıyla bağlantılı olarak Kur'ân'ın lafız ve manalarında tekrarın bulunmasının abes olduğunu düşünmesi sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlamasına tesir etmiştir.⁶⁹ Sûfi eğiliminin tefsire yansımaları bağlamında besmeleleri sûrenin muhtevasına uygun biçimde münferit açıklamıştır.⁷⁰

Nahcivânî, Nişabur tefsir çevresinin müfessirlerinden Hîrî ile birlikte literatürde görülmeye başlayan sûre başlarındaki besmeleleri münferit yorumlama geleneğini geliştirerek sürdüren isimlerdendir.⁷¹ Besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm kelimelerini sahip olduğu vahdet-i vücûd anlayışı doğrultusunda *ellezî* ism-i mevsûlüne birleştirerek kâfiyeli biçimde açıklamıştır. Nahcivânî'nin sûre başlarında münferit besmele tefsir geleneğini hangi motivasyondan hareketle gerçekleştirdiği önemli bir sorudur. Zira o, Nesefî gibi Hanefî bir müfessirdir.⁷² Bu doğrultuda kendisini bu faaliyete sevk eden temel umdenin fikhî olmadığı ortadadır. Ayrıca münferit besmele yorumları, aynı tasavvuf mektebine mensup olduğu çağdaşı Bitlisî'den de farklıdır. Bu durum bu faaliyeti gerçekleştiren müfessirlerin sistem itibarıyla benzer işi yapmış olmalarına rağmen her birinin özgünlüğe sahip olduğunu göstermektedir.

Şîrbînî, sûre başlarındaki müstakil besmele yorumlarında ilgili sûrelerin temel noktalarını dikkate almanın yanında daha çok sûrelerdeki ilâhî isim ve fiiller üzerinden geliştirdiği sistemi sürdürmüş ve bu durum onun özgünlüğünü oluşturmuştur.⁷³ Besmele yorumlarında görüldüğü üzere sûrenin doğrudan ana konusunu dikkate almadığı yerler de vardır. Zaten çok konuyu ihtiva eden sûrelerden tek bir ana konu belirlemek zordur. Onun bu faaliyetinin arkasındaki saik merak konusudur. Sûre başlarındaki besmelelerin müstakil âyet olduğunu savunan Şâfiî geleneğe mensup bir müfessir olmasına rağmen⁷⁴ besmele yorumlarında fikhî kimliği belirgin değildir. Bilakis tefsir yazımında farklı bir tür olarak meydana gelen uygulamayı sürdürmüş görünmektedir. Sûre başlarındaki müstakil besmele yorumlarında besmelenin fikhîla alakalı durumuna dair herhangi açıklama yapmayıp tasavvufî öğeleri barındıran yorumlar ortaya koyması bunun delilidir. Başka bir ifadeyle besmeleyi müstakil bir âyet saymasına rağmen buradan hareketle sûre başlarında besmeleleri münferit tefsir etmiş değildir. Şîrbînî'nin münferit besmele yorumlarının fikhî düşüncesinden kaynaklandığı iddiası da kanaatimizce isabetli değildir.⁷⁵ Diğer yan-

⁶⁹ Esma Çetin, “Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin Câmî'u't-Tenzîl ve't-Tevîl Adlı Tefsirinin Mukaddimesi: Tahkik ve İnceleme”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/43 (2017), 69.

⁷⁰ Örnek için bk. Bitlisî, *Câmî'u't-tenzîl* (Şehit Ali Paşa Nüshası, 109-112), 1/1b, 150a.

⁷¹ Nahcivani, bu faaliyetini doğrudan Kuşeyrî'yi örnek alarak yapmamıştır. Bu iddiaya dair bk. Turan, “Kuşeyrî ve Letaifu'l-İşarat isimli Tefsiri”, 53.

⁷² Nahcivânî'nin Hanefî kimliğine dair bk. Yaşar Kurt, *Nî'metullah Nahcivânî ve Tasavvufî Tefsiri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 55-156.

⁷³ Temizkan, “Şîrbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri”, 1, 6, 7.

⁷⁴ Şîrbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/4.

⁷⁵ Temizkan, “Şîrbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri”, 1-2, 4, 14.

dan âyetlerin yorumunda tasavvufî düşünceyi ana umde kabul etmemesine rağmen işârî yaklaşımdan tamamen uzaklaşmamıştır. İlm-i ledün,⁷⁶ âriflerin besmeledeki sırra erişmesi,⁷⁷ hurûf-ı mukattaanın işârî anlamı⁷⁸ gibi pek çok meselede tasavvufî düşünceye yer vermektedir. Kuşeyrî'den çok sayıda iktibas yapmaktadır.⁷⁹ Bunların yanında âyet ve sûreler arasında münasebata yer vermesi,⁸⁰ sûre başlarında münferit besmeleleri tefsir eden ve literatürde âyet ve sûreler arasındaki irtibatın peşine düşen Bikâî'ye atıf yapması⁸¹ besmele literatüründe durduğu yeri gösteren ipuçlarıdır. Hatta örneklem olarak incelenen üç örnekten iki tanesi (Hûd ve Kehf) birebir Bikâî ile aynıdır. Bu noktada Şirbînî'nin sistemi Kuşeyrî'den farklı olarak Neseî ve daha çok Bikâî gibidir. Fakat sûrelerin temasını yorumlarına aktarırken Neseî'den de ayrılmıştır.⁸² Besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm gibi kelimeleri -görebildiğimiz kadarıyla- sûrenin muhtevâsından ziyade "Allah'ı güç ve kuvvet; Rahmân'ı umumi bağışlama, Rahîm'i husûsî bağışlama" üzerine Bikâî'deki gibi açıklamış ve bu kelimeleri *ellezî* ism-i mevsûlüne birleştirerek kâfiyeli biçimde yorumlamıştır. Bu hususta kendisi çok açık bir şekilde Bikâî'nin tarzını sürdürmüştür.

Araştırmada örneklem olarak incelenen Aliyyü'l-Kârî'nin *Envâru'l-Kur'ân*'daki müstakil besmele yorumlarına bakıldığında kendisinin sıkı bir Kuşeyrî takipçisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Fâtîha sûresinde Kuşeyrî'nin besmele yorumlarını tam künye ile vermiş,⁸³ bunun haricindeki besmele ve diğer açıklamalarında "üstâz" kısaltmasıyla birebir Kuşeyrî'nin görüşlerini aktarmıştır. Aliyyü'l-Kârî'nin Fâtîha'dan Nâs sûresine yaptığı besmele yorumları, nüsha kaynaklı olabilecek birkaç yer haricinde⁸⁴ tamamen Kuşeyrî'ye aittir. Fâtîha, Bakara, Âl-i İmrân, Yunus, Tevbe, Furkan, Mü'minûn, Hac, Enbiyâ, Meryem, Kehf ve Alak sûrelerinin⁸⁵ başında bireysel açıklama yapmış olsa da devamında Kuşeyrî'nin besmele yorumlarına yer vermiştir. Başka bir ifadeyle besmeleyle dair sayılı müstakil açıklama yaptığı yerlerde Kuşeyrî'nin yorumları mevcuttur.⁸⁶ İkili arasındaki somut örneklere bakılacak olduğunda Aliyyü'l-Kârî, Âl-i İmrân sûresinin başındaki besmeleyi öncelikle kendisi açıklamış, Allah lafzının iştikakına dair lügavî bilgi vermiş ve daha sonra

⁷⁶ Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 2/392.

⁷⁷ Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/7.

⁷⁸ Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/14.

⁷⁹ Örnek için bk. Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 3/313, 4/75, 152, 213, 509.

⁸⁰ Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 2/294, 3/338, 4/463, 464, 541.

⁸¹ Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/526, 2/91, 3/101, 4/38, 371.

⁸² Şirbînî'nin doğrudan Neseî atıfları iki yerdedir. Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/7, 211-212; Neseî, *et-Teysîr*, 1/43, 10/39, 15/315. Atıfları az olsa da sûre başlarında âyet, kelime ve harf sayılarını vermeleri, sûrenin Mekkî ve Medenîliği hakkındaki düşünceleri, münferit besmele yorumları benzerdir.

⁸³ Aliyyü'l-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, 1/25.

⁸⁴ Aliyyü'l-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, 3/324.

⁸⁵ Aliyyü'l-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, 1/1/25, 32, 255, 2/277, 359, 3/177, 229, 314, 362, 408, 490, 5/345.

⁸⁶ Aliyyü'l-Kârî hakkında yapılan bir çalışmada onun besmele yorumlarında Kuşeyrî'nin izinden gittiği söylenmiş, fakat yorumlarının birebir Kuşeyrî ile aynı olduğu tespit edilememiştir. Can, "Aliyyü'l-Kârî'nin *Envâru'l-Kur'ân* ve *Esrârü'l-Furkân* Adlı Tefsirinde Besmele Yorumu", 48, 57-59, 60-61.

âdeti olduğu üzere Kuşeyrî'nin açıklamalarını aynıyla aktarmıştır.⁸⁷ Hûd sûresindeki durum da aynıdır.⁸⁸ Kehf sûresinde de Âl-i İmrân sûresindeki gibi kişisel açıklamalarda bulunduğundan sonra Kuşeyrî'nin görüşlerini doğrudan nakletmiştir. Kehf sûresinde “Besmele ism-i a'zam olan ilmi kapsadığından, sürekli Allah'a dua etmeyi gerektiren ve kullara devamlı O'na övgüde bulunmayı hatırlatan Rahmân ve Rahîm isminde iki sıfat yer aldığından, varlığının müşahedeleri ile cömert ve kereminin ortaya çıkışını ihtiva ettiğinden besmeleyle başlayıp besmeleyle bitirmek gerekir.” demiş ve ardından Kuşeyrî'nin açıklamalarını “üstâz” diyerek aktarmıştır.⁸⁹ Dolayısıyla o, besmele yorumlarında bazen müstakil açıklama yapmış olmasına rağmen Kuşeyrî'den vazgeçmemiştir. Bunların tamamı ve daha fazlası onun geç dönem sıkı bir Kuşeyrî takipçisi olduğunun göstergeleridir.

Aliyyü'l-Kârî, Hanefî bir âlim olarak besmelenin fikhî durumunu incelememiştir. Besmele yorumları, Kuşeyrî ile aynı olduğundan gerçekte hakkında yapılacak bir değerlendirme Kuşeyrî adınadır. Bunların yanında Aliyyü'l-Kârî, besmele yorumlarında Nesefî, Nahcivânî, Bitlîsî gibi sûre muhtevalarını doğrudan dikkate almadan yorumlamaya gitmiştir. Nesefî'deki gibi Allah, Rahman ve Rahîm isimlerini *ellezî* ism-i mevsûlî ile irtibatlandırarak kâfiyeli biçimde sûrenin temasına uygun açıklama özelliği yoktur. Yine Nahcivânî ve Bitlîsî'de görülen vahdet-i vücûd temalı besmele açıklaması da bulunmaz. Onun bu tavrı da etkisinde kaldığı Kuşeyrî kaynaklı olmalıdır. Bu doğrultuda Aliyyü'l-Kârî, besmele yorumlarında Kuşeyrî'nin izinden giderek sûre başlarındaki besmeleleri yorumlamış ve besmelelerin sûre başlarında lafzen tekrar edilse de manen anlamlarının farklı olduğunu vurgulamıştır. Sûre başlarındaki besmelelerin münferit âyet olmadığını savunan bir Hanefî olarak Nesefî'nin yaptığı gibi besmeleleri müstakil tefsir etmesi ve hatta Nesefî'den farklı olarak yorumlarının tamamını doğrudan Kuşeyrî'den aktarması dikkat çekicidir. Ayrıca tasavvufî yorumların haricindeki zâhiri yorumlarıyla Kuşeyrî'nin *Leṭâ'ifü'l-işârât*'ındaki eksik kısmı tamamlamıştır.

Sonuç

Araştırmada sûre başlarındaki besmeleleri münferit ve sistematik yorumlayan müfessirler inceleme konusu yapılmıştır. Hîrî, Kuşeyrî, Nesefî, Bikâî, Bitlîsî, Nahcivânî, Şirbînî, Aliyyü'l-Kârî'nin sûre başlarındaki müstakil besmele yorumları Âl-i İmrân, Hûd ve Kehf sûreleri özelinde yapısal ve içeriksel olarak incelenmiştir. Araştırmamızın bulgularına göre geleneği ilk başlatanın Hîrî olduğu fark edilmiştir. Hîrî, her ne kadar besmeledeki tüm kelimeleri kâfiyeli bir tarzda açıklamasa da bu geleneği sürdüren müfessirlerden Nesefî, Bikâî, Bitlîsî, Nahcivânî ve Şirbînî'nin besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm lafızlarını sûrenin muhtevasına uygun düşecek tarzda *ellezî* ism-i mevsûlîyle kâfiyeli biçimde açıkladıkları; bu kısımda yer alan müfessirlerden sadece Bikâî ve Şirbînî'nin besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm kelimelerini sırasıyla “güç, umum ve husus” vurgusuyla yorumladıkları fark edilmiştir. Diğer yandan Kuşeyrî ve Aliyyü'l-Kârî'nin besmelenin tamamını

⁸⁷ Aliyyü'l-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, 1/255; Kuşeyrî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, 1/131.

⁸⁸ Aliyyü'l-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, 2/414; Kuşeyrî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, 2/33.

⁸⁹ Aliyyü'l-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, 3/177; Kuşeyrî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, 2/207.

nazımsal vurgu gözetmeden düz yazı formatında izah ettikleri görülmüştür. Bu hususta neredeyse Şîrbînî Bikâî'yi, Aliyyü'l-Kârî ise Kuşeyrî'yi takip etmiştir.

Sûre başlarındaki besmeleleri müstakil yorumlayan müfessirleri bu işe sevk eden temel motivasyonun tespitine de araştırmada odaklanılmıştır. İnceleme sonucunda beş müfessirin (Hîrî, Kuşeyrî, Bikâî, Bitlisî ve Şîrbînî) sûre başlarındaki besmelelerin Kur'ân'dan müstakil birer âyet olduğunu savunan Şâfiî mezhebine, üç müfessirin (Nesefî, Nahcivânî ve Aliyyü'l-Kârî) ise sûre başlarındaki besmeleleri Kur'ân'dan müstakil birer âyet kabul etmeyen Hanefî mezhebine mensup oldukları anlaşılmıştır. Hanefî müfessirler bir kenara Şâfiî müfessirleri, sûre başlarındaki besmeleleri yorumlamaya sevk eden hususun fikhî kimlikleri olduğuna dair neredeyse doğrudan bir karine bulunamamıştır. Buna mukabil müfessirleri, bu işe sevk eden hususun her kelime ve harfin farklı bir anlamının olduğunu savunan sûfî eğilimlerinin olduğunu gösteren çok sayıda işaret görülmüştür. Nesefî ve Bikâî haricindeki müfessirlerin besmele yorumlarında tasavvufun izleri bulunmasına rağmen bismelinin fikhî konumunu gösteren kayda değer bir şeyin olmaması bu hususta delil sayılmıştır. Araştırmanın bir diğer bulgusu ise sûre başlarında müstakil besmele yorumlarını sürdüren müfessirlerin tasavvufa yakınlık derecelerinin farklılığıdır. Hîrî, Kuşeyrî, Nesefî, Bikâî, Şîrbînî ve Aliyyü'l-Kârî'nin tasavvuf anlayışlarının vahdet-i vücûd temelli İbn Arabî çizgisinden uzak olduğu, Bitlisî ile Nahcivânî'nin tasavvuf anlayışlarının bu çizgiye yakın olduğu anlaşılmıştır. Araştırmaya göre işârî tefsirlerin dönemsel farklılık gösteren yapısının besmele yorumlarına yansıdığı görülmüştür. Araştırma neticesinde sûre başlarındaki besmeleleri müstakil yorumlama faaliyetinin aralarında farklılıkları barındıran küçük çaplı bir geleneğin ürünü olduğu fark edilmiştir. Bu geleneği sürdüren müfessirleri, bu işe sevk eden temel motivasyonun doğrudan fıkıh olmayıp her bir kelime ve harfin bir esrarının olduğunu savunan tasavvufî eğilimleri, âyet ve sûreler arasındaki irtibat kurma gayretleri, tekrârü'l-Kur'ân'a yükledikleri anlam ve tefsir ilmine yeni bir soluk kazandıran Nişabur tefsir anlayışıyla bağlarının olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Akman, Mustafa. “Ali b. Sultan el-Kârî”. *Mâtürîdî Öncüler Mâtürîdî Kelam Düşüncesinin Kurucuları ve Meşhur Alimleri*. ed. Özden Kanter. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.
- Akpınar, Ali. “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî (ö. 465/1072)’nin Besmele Tefsiri”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (2002), 53-92.
- Aliyyü’l-Kârî, Nureddîn Ali b. Muhammed. *Envâru’l-Kur’ân ve esrârü’l-Furkân*. thk. Nâci Süveyd. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984.
- Arslan, Adnan. “Bikâî’nin Nazmu’d-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmî’ne Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 278-297. <https://doi.org/10.31121/tader.857537>
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Bikâî, Burhânüddîn. *Nazmü’d-dürer fî tenâsübi’l-âyât ve’s-süver*. Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1984.
- Bikâî, Burhânüddîn. *Nazmü’d-dürer fî tenâsübi’l-âyât ve’s-süver*. thk. Abdurrezzak Gâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1995.
- Bikâî, Burhâneddîn. *Meşâ’idü’n-nazar li’l-ışrâf ‘alâ maķāşidi’s-süver*. thk. Abdüssemi’ Muhammed Haseneyn Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1987.
- Bitlisî, Hüsameddin Ali. *Câmi’u’t-tenzîl ve’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Nüshası, 109-112.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru rûhu’l-beyân*. Lübnan: İhyâü’t-Türâsi’l-Arabî, ts.
- Can, Ali. “Aliyyü’l-Kârî’nin Envâru’l-Kur’ân ve Esrârü’l-Furkân Adlı Tefsirinde Besmele Yorumu”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 37-66.
- Çalışkan, İsmail. “Tefsir/Kıraat İlmî”. *Tarihte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. İrfan Aycan. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Şirbînî, Hatîb”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmü’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kumhâvî. Beyrut: Dâru İhyâü’t-Türâsi’l-Arabî, 1405.
- Çetin, Esmâ. “Hüsameddin Ali el-Bitlisî’nin Câmi’u’t-Tenzîl ve’t-Tevîl Adlı Tefsirinin Mukaddimesi: Tahkik ve İnceleme”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/43 (2017), 35-60.
- Çetin, Esmâ. *Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî’nin Tefsir ve Te’vil Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.

- Çol, Muhammet. “II. Abdülhamid Dönemi Âlimlerinden Mûsâ Kâzım Efendi ve Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri Risalesi”. *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler*. ed. Hidayet Aydar vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Çol, Muhammet. *Ömer en-Nesefî ve et-Teysîr fi't-Tefsîr'i*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları (Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri)*. İstanbul: İFAV, 2019.
- Demirci, Muhsin. “el-Hatib eş-Şirbini ve Tefsiri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 385-399.
- Esnemez, Hüseyin. *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Görener, İbrahim. “Hîrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Gür, Süleyman. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 405-477. <https://doi.org/10.16947/fsmia.502293>
- Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmail b. Ahmed. *el-Kifâye fi't-tefsîr*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 145-146.
- Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmail b. Ahmed. *Vücûhü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî. Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- Kara, Necati. *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Kaya, Ali. “Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Nesefî ve Bikâî Örneği”. *Eskiyeni* 46 (2022), 337-363. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1015907>
- Kaya, Mehmet. “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur'an'ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 83-116. <https://doi.org/10.14395/huifd.65170>
- Kaya, Münir Yaşar. “Besmelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fıkḥ Hükümlere Etkisi”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2022), 295-317.
- Keskin, Neslihan Koç. “I.Abdülhamit'in Şehzadelerinin Bed'i Besmele Törenini Anlatan Enderûnlı Fâzıl'ın Sûrnâme-i Şehriyâr'ı Üzerine”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 27 (2010), 149-186.
- Koçyiğit, Hikmet. “Hicrî Beşinci Asır Nîşâbûr'da Tefsir Otoriteleri ve Tefsire Katkıları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 67/67 (2024), 28-54. <https://doi.org/10.15370/maruifd.1564919>
- Kurt, Yaşar. “Ni'metullah b. Mahmûd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Kurt, Yaşar. *Ni'metullah Nahcivânî ve Tasavvufî Tefsiri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Leţâ'ifü'l-işârât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmut Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebü'n-Nîl. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989.
- Nahcivânî, Nimetullah. *el-Fevâtihü'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihü'l-ğaybiyye*. İstanbul: Matbaatü'l-Osmâniyye, 1325.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2019.
- Özel, Ahmet. "Ali el-Kârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/403-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özel, Mustafa. "Midhat Paşa'nın Besmele ve Fatiha Tefsiri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2003), 269-272.
- Peker, Hidayet. "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 319-329.
- Sadıksoy, Abdullah. *Nahcivânî'nin Tefsir Yöntemi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Salah b. Sâlim vd. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2010.
- Saleh, Walid. *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî*. Leiden-Boston: E. J. Brill, 2004.
- Sevgi, Ahmet. "Molla Câmi'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (1999), 1-50.
- Süyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2015.
- Şirbînî, Hatîb. *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'dı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. Mısır: Bulak Amirîyye Matbaası, 1285.
- Temizkan, Abdullah. "Şirbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2020), 1-15.
- Turan, Abdülbaki. "Kuşeyri ve Letaifu'l-işarat isimli Tefsiri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1991), 35-54.
- Uludağ, Süleyman. "Giriş: Kuşeyrî'nin Hayatı ve Risâlesi". *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*. hzr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021. 11-78.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vesîf fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Yıldız, İbrahim. “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 33-64.

Yıldız, İbrahim. “Hacı Bektâş-ı Velî’nin Besmele Tefsiri İsimli Eserinin Kaynak ve Yöntem Açısından Değerlendirilmesi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 153-188.

Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Şur’ân*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006.

A Comparative Analysis of the Exegetical Foundations of Interpretations of the Independent Basmala at the Beginning of Sūras

Extended Summary

The phrase “Bismillāh al-Raḥmān al-Raḥīm” occupies a central position in Islamic culture and thought, influencing both the intellectual world and the daily lives of Muslims. The words “Allah”, “Raḥmān”, and “Raḥīm”, drawn from the *Asmā’ al-Ḥusnā*, hold rich meanings both linguistically and spiritually. Consequently, the Basmala holds a significant place in both Islamic sciences and daily religious practices. Although it is explicitly mentioned only in verse 30 of Sūrat al-Naml in the Qur’ān, it is written at the beginning of each sūrah in the standard Mushaf, making it a matter of debate among Islamic scholars throughout history regarding its status in the Qur’ān. Issues such as whether the Basmala is an independent verse, whether it should be recited in prayer, and its placement in the Mushaf have been thoroughly examined within the frameworks of Fiqh, Qirā’ah, and Tafsīr. While one might expect these discussions to focus on Sūrat al-Naml, they have primarily concentrated on Sūrat al-Fātiḥa and the introductory sections of tafsīr works. This observation suggests that the Basmala has been treated not only as a textual issue but also in the context of the exegetical tradition, particularly the dominant character of the Mushaf’s arrangement. Following the maturation of systematic disciplines such as Fiqh and Kalām, and their incorporation into tafsīr, this matter became more prominently reflected in tafsīr literature. Different legal traditions, such as the Ḥanafī and Shāfi’ī schools, have advanced different views on whether the Basmala at the beginning of sūrahs is an independent verse. Ḥanafī scholars generally do not consider the Basmala in sūrahs other than al-Fātiḥa as an independent verse, whereas Shāfi’ī scholars assert that each Basmala is an independent verse. This legal distinction has directly affected the interpretation of the Basmala in tafsīr literature. However, some exegetes have not confined their discussion to legal matters alone but have also considered the Basmala in relation to the sūrah’s content, theme, and especially its mystical dimensions. In this regard, the Basmala at the beginning of a sūrah has been evaluated not merely as a transitional element or repetition but as an integral part of the sūrah’s meaning. The independent and profound interpretation of the Basmala in this way, sustained by a small number of exegetes within the classical tafsīr tradition, represents an approach that deserves careful examination. The independent interpretation of the Basmala at the beginning of sūrahs has been closely tied to the exegete’s methodological preferences, which has led to its independent study. This research does not aim to directly discuss the Basmala’s position within Fiqh and Qirā’ah, but rather to focus on tafsirs that interpret the Basmala at the beginning of sūrahs in both independent and systematic ways. In this framework, the interpretations of the Basmala by exegetes from various schools and traditions, including al-Hirī, al-Qushayrī, al-Nasafī, al-Biqā’ī, al-Bitlisī, al-Nahjivānī, al-Shirbīnī, and ‘Alī al-Qārī, are analyzed. The study particularly focuses on the Basmala interpretations at the beginnings of sūrahs Āl ‘Imrān, Hūd, and al-Kahf. The explanations in these tafsirs provide sufficient insight into the exegete’s intellectual perspective, eliminating the need to examine the interpretations of the Basmala at the beginning of other sūrahs. Exegetes’ approaches to

the Basmala have been analyzed through a comparative and descriptive methodology. The independent interpretation of the Basmala at the beginning of sūrahs, sustained by a small number of exegetes, has been evaluated within the context of their legal identities, but the underlying motivation for this activity has not been fully clarified. Consequently, the aim of this study is not to investigate the Basmala's position within Fiqh and Qirā'ah, but rather to examine, in a comparative and descriptive manner, the core motivations behind the exegetes' independent interpretations of the Basmala at the beginning of sūrahs. One of the primary findings of this study is that in tafsīrs where the Basmala at the beginning of sūrahs is interpreted independently, differences in legal schools are not the determining factor. Instead, the exegetes' mystical inclinations, their approach to the Qur'ān's structure, and the connections they establish between the Basmala and the sūrah's content play a more dominant role. These exegetes have viewed the repetition of the Basmala not merely as a literal repetition but as an integral part of a richer narrative, filled with meaning layers. This approach has allowed for the repositioning of the Basmala within the Qur'ān's holistic structure. Exegetes from the Nishābūr school or those influenced by this tradition have contributed to the development of a systematic exegetical tradition regarding the Basmala. Those continuing this tradition have seen the Basmala's placement at the beginning of sūrahs not as a matter for legal debate but as an inherent feature of the Qur'ānic structure, leading to mystical, meaning-centered, and symbolic readings. The study also reveals that this exegetical tradition has not remained limited to individual efforts but has developed a coherent methodology, forming a small but significant exegetical school. This methodology is based on evaluating the meaning of the Basmala not only through linguistic analysis but also within the historical context, the thematic structure of the sūrah, and the Qur'ān's overall unity. In conclusion, this research highlights that the independent interpretation of the Basmala at the beginning of sūrahs is more influenced by mystical tendencies, the importance given to the Qur'ānic structure, and the influence of tafsīr centers such as Nishābūr, than by differences in legal schools. The contribution of this exegetical approach to tafsīr tradition extends beyond textual interpretation, offering new perspectives on the approaches to the Qur'ān itself. This study sheds light on a topic often overlooked in tafsīr literature, providing a deeper understanding of the Basmala's position at the beginning of sūrahs. It also lays the methodological groundwork for how this approach could contribute to contemporary tafsīr studies. Future research could involve analyzing the Basmala at the beginning of other sūrahs using a similar methodology, further enhancing and deepening the understanding of this exegetical tradition.

Keywords

Tafsīr, Basmala, al-Hirī, al-Qushayrī, al-Biqā'ī, al-Bitlisī, al-Shirbīnī, 'Alī al-Qārī.